

TAKÁCS RÓBERT

A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban

Kádár János 1971 novemberében a Politikai Főiskolára látogatott, ahol részt vett a magyar kommunista újságírók aktívaértekezletén. Ritka alkalom volt ez, nemcsak azért, mert hasonló általános aktívaülést még sohasem hívtak össze a médiában dolgozóknak, hanem azért is, mert ez alkalommal az MSZMP első titkára egy platformra került az összehasonlító médiaelméletet megalapozó amerikai szerzőhármassal, Fred S. Sieberttel, Theodore Petersonnal és Wilbur Schramm-mal. Kádár ugyanis az értekezleten többek közt reflektált az újságírók azon felvetésére, miszerint a jó sajtó a valóságot igyekszik tükrözni. A gondolatot a következőképpen formálta át: a sajtó a „valóság tükre” abban az értelemben, hogy visszatükröződik benne a társadalmi közeg, annak politikai állapota.¹ A három neves amerikai kommunikációkutató ugyanis 1956-ban megjelent *A sajtó négy elmélete* című iskolateremtő munkájában hangsúlyozta, hogy egy adott társadalom médiarendszere a társadalmi berendezkedés, a politikai rendszer – vulgárisan szólva: a valóság – függvénye.²

Sztálin halála nyomán a Szovjetunióban óhatatlanul szembe kellett nézni az 1953-ra nyilvánvalóvá vált gazdasági, társadalmi és kulturális válsággal. Mindez együtt járt a Sztálin személyéhez

¹ Kádár megállapítása – szemben az amerikai szerzőkkel – nem elméleti igényű volt. Azt akarta hangsúlyozni, hogy a politikai helyzet jó, így a sajtó működése, viszonyai is megnyugtatóak. – Kádár János felszólalása az országos újságíró-aktívaértekezleten. *Magyar Sajtó*, 1971/12. 388.

² Friedrich S. SIEBERT–Theodore PETERSON–Wilbur SCHRAMM: *Four Theories of the Press*. Urbana, University of Illinois Press, 1956.

köthető hatalomgyakorlás és hatalmi berendezkedés felülvizsgálatának igényével.³ Ahogy a szatellitállamok sztálinizálása is a Szovjetunióból indított folyamat volt, úgy a desztalinizálás is elképzelhetetlen lett volna Moszkva példája és inspirációja nélkül. Különösen igaz ez a nyilvánosság alrendszerére, amely a sztálini szisztémában lényegében beleolvadt a politikai alrendszerbe.

Tanulmányomban a nyilvánosság és ezen belül a tömegkommunikáció területén lezajlott desztalinizációs folyamatok bemutatására, dilemmáinak feltárására, értékelésére vállalkozom. Kiindulópontom: milyen is volt maga a sztálini modell a tömegkommunikáció terén, és hogyan módosult az idők folyamán? A klasszikus sztálinizmus határvonala a magyar történetírásban 1953, ám a Rákosi-korszak bevett határvonala 1956.⁴ Az is közismert, hogy 1955 tavaszán Rákosi Mátyás kerekedett felül Nagy Imrével szemben, és igyekezett visszafordítani az addigi folyamatokat. A szovjet blokk egyes országai is jelentős eltéréseket mutatnak: ugyan mindegyik országban volt némi hatása az 1953 márciusa után képviselt új irányvonalnak – nevezetesen a párt- és állami csúcspozíciók szétválasztására, a gazdaságpolitikai vonalvezetésre, a terror enyhülésére, a közéleti viták jelentkezésére és a belpolitikai küzdelmekre. Romániában, Albániában – és részben Bulgáriában – mindez csak taktikai okokból, időlegesen, szavakban történt, s amint Moszkvában a politikai széljárás lehetővé tette, a gyakorlatban visszakanyarodtak a korábbi politikához.⁵ Lengyelország esetében 1955 tekinthető a sztálinista éra utolsó évének.⁶ Hruscsov fellépése a XX. kongresszuson 1956 februárjában újabb lendületet adott a folyamatnak, ám az NDK és Csehszlovákia történelme úgy is interpretálható, hogy a desztalinizációs folyamat mindössze néhány hónapig tartott,

³ Polly JONES: Introduction. The Dilemmas of de-Stalinization. 1–2. In: Uő (szerk.): *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. Routledge, London–New York, 2006. 1–18.

⁴ GYARMATI György: *A Rákosi-korszak*. Rubicon Ház Bt., Budapest, 2011.

⁵ DIÓSZEGI István–HARSÁNYI Iván–NÉMETH István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. Korona Kiadó, Budapest, 1997. 361–362., 376–380., 401–402.

⁶ Włodzimierz BORODZIEJ: *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*. Beck C. H., München, 2010. 293–295.

vagy igazából el sem kezdődött,⁷ illetve csak a XXII. kongresszus után indult meg. Mindennek tükrében választ kell adni arra a kérdésre is: értelmezhető-e desztalinizációként az 1953 és 1956 közötti időszak a magyar nyilvánosságban? Túl az 1956 utáni desztalinizáció menetének és következményeinek megvilágításán azt is felvetem, volt-e, és ha igen, mi volt a szerepe a külső – nem csupán Moszkvából, hanem nyugatról érkező – hatásoknak a folyamatokra.

A sztálini tömegkommunikációs modell

A sztálini időszak nyilvánosságát leíró Lázár Guy a „bürokratikus-reprezentatív nyilvánosság” kifejezést használja. Ezzel a Jürgen Habermas által a feudális nyilvánosságról elmondottakra utal, miszerint ez a nyilvánosság nem a vita agorája, ahol az eltérő vélemények és érdekek megütközhetnek egymással, hanem a hatalom önmegjelenítésének terepe, ahol a publikum szerepe az ámulat és az egytetérés kifejezésére korlátozódik.⁸ E térben, látványos külsőségek között, a hétköznapi ünnepélyessé, a magán-közzé válik. Így lett például a „polgári” világban magányos elmélyülést igénylő újságolvasásból a *Szabad Nép*-félórák keretében végzett közösségi rituálé.

A 20. század első felében kiépült diktatúrák tapasztalatai alapján megszülető totalitarizmuselméletek – Hannah Arendt, Friedrich és Brzezinski elméletei – nem is nyilvánosságról vagy tömegkommunikációról beszélnek, hanem propagandáról. Utóbbi alapkérdése nem az, hogy mi történt, mi az igazság, hanem az, hogy mi szolgálja leghatékonyabban a kívánt célt. A média maga annyiban jelenik meg tárgyalásukban, hogy a tömegkommunikációs eszközök teljes kontrollja lehetővé teszi az ellenvélemények

⁷ Jan FOITZIK: Entstalinisierungskrise in Ostmitteleuropa. Verlag, Ursachen, Folgen. 35–60. In: Roger ENGELMANN–Thomas GROSSBÖLTING–Hermann WENTKER (szerk.): *Kommunismus in der Krise*. Vendenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2008.

⁸ LÁZÁR Guy: A szocialista nyilvánosság történetének alapvonalai. *Kritika*, 1988/10. 19–22.

kizárását, így a propaganda új minőségét, amikor többé nem kell tekintettel lenni a külső tényezőkre.⁹ Arendt kifejezetten hangsúlyozza, hogy a propagandára azért van egyáltalán szüksége egy totális mozgalomnak, illetve diktatúrának, mert létezik a mozgalmon, valamint a totális államon kívüli világ, amellyel egy koherens alternatív magyarázatot kell szembeállítania. Ha nincsenek zavaró körülmények, a propaganda helyébe az indoktrináció lép.¹⁰ A propaganda ugyanakkor a totalitarizmuselméletek szerint önmagában nem értelmezhető: a propaganda és a terror összetartoznak, ugyanannak a jelenségnek a különböző arcai.¹¹

A fentieket nem megkérdőjelezve Siebert, Peterson és Schramm – kommunikációelméleti kiindulópontból – kifejezetten a média működésére kérdeztek rá a bevezetőben említett művükben. A négy nagy modell egyikeként tárgyalt szovjet iskolával kapcsolatban kiemelték, hogy azt csak a marxista-leninista ideológiai alapokból és a szovjet államelméletből, politikai berendezkedésből tartják levezethetőnek. A média működése és működtetése kapcsán a szerzők a következő sajátosságokat emelték ki:¹²

- a tömegkommunikáció instrumentális használata;
- az állam és a párt más eszközeivel integrált működés;
- az egység megteremtésének az eszköze;
- a kinyilatkoztatás eszköze;
- egyszerre agitátor, propagandista és szervező;
- felelős eszköz, amelynek dolgozói a szabadságot a felelősség kontextusában¹³ értelmezik.

A felsoroltak, amelyek a szovjet példát általánosítják, alapján pontosan írják le a magyarországi sztálinista – rákosista – nyilvánosság működését. Az MDP 1948 után magához vonta a tö-

⁹ Carl J. FRIEDRICH–Zbigniew K. BRZEZINSKI: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Harvard University Press, 1965. 129–134.

¹⁰ Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 426.

¹¹ FRIEDRICH–BRZEZINSKI: i. m. 129.; ARENDT: i. m. 425.

¹² SIEBERT–PETERSON–SCHRAMM: i. m. 121–129.

¹³ Ez utóbbi jól tetten érhető a szovjet újságírásról magyar nyelven elsőként kiadott 1947-es füzet címében: D. ZASZLAVSZKIJ: *A sajtó szabadságáról és felelősségéről*. Szikra, Budapest, 1947.

megkommunikációval kapcsolatos jogosítványokat. Fokozatosan kiépítette a sajtó pártirányításának a gépezetét: ebben az évben hozták létre az Agitációs és Propaganda Bizottságot,¹⁴ amely a nyilvánosság egészét érintő kérdésekben hozott döntéseket. A fenti szerkezetet 1950 első felétől követték a Központi Bizottság osztályai, köztük a nagyhatalmú Agitációs és Propaganda Osztály (APO), amely a kulturális és ideológiai terület egészét összefogta.¹⁵ A Népművelési Minisztérium Tájékoztató Főosztálya pusztán adminisztratív, igazgatási szerepet játszott. A tömegkommunikáció kérdéseiben a legszűkebb pártvezetésen belül Révai József volt illetékes.

Az 1948-tól gyakorlatilag formális többpártrendszer maradványait a médiában is felszámolták. A klasszikus szabadpiaci rendszert már 1945-ben sem állították vissza: a lapalapítás szabadsága a magánszemélyeket nem illette meg, új lapot, folyóiratot csak párt- vagy intézményi háttérrel lehetett indítani.¹⁶ Ekkor a kommunista párthoz nem kötődő lapokat vagy megszüntették, összevonták más szerkesztőségekkel, vagy valamely „transzmissziós szíjként” működő szervezet alá rendelték. A folyamat megindításáról 1949 júliusában született határozat,¹⁷ ám a megvalósítás több lépcsőben zajlott: olyan lapok, mint a *Kis Újság*, *Friss Újság*, illetve a volt kisgazdapárti vicclap, a *Szabad Szó* csak 1951–1952-re szűntek meg. A lapstruktúra alakításánál a pártvezetés a szovjet modellt tartotta szem előtt. Így vetődött fel például 1952-ben az addig a párton kívüli értelmiségnek szánt *Magyar Nemzet* „izvesztijásítása”, azaz félhivatalos kormánylappá alakítása.¹⁸ A centralizáció fontos vonása volt, hogy akárcsak az SZKP KB lapja, a *Pravda* a Szovjetunióban, úgy a *Szabad Nép* Magyarországon a média „központi” intézményeként működött, s ezt a többi lapot többszörösen felülmúló példányszáma is alátámasztotta. A *Szabad Nép* vezércikkei, riportjai igazodási pontot jelentettek a

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNLOL) M-KS 276. f. 54. cs. 15. ó. e.

¹⁵ MNLOL M-KS 276. f. 54. cs. 94. ó. e.

¹⁶ KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, MŰOSZ, 1994. 195.

¹⁷ MNLOL M-KS 276. f. 54. cs. 52. ó. e.

¹⁸ MNLOL M-KS 276. f. 89. cs. 209. ó. e.

többi szerkesztőségnek mind a szerkesztési gyakorlatban, mind az újságírói öncenzúrában. Ezen felül a lap rendszeresen „helyre tette” a lap társak esetleges ideológiai, politikai botlásait is.

A totalitarizmuselméletek a propaganda kapcsán kiemelik a külső tényezők – a párt által nem ellenőrzött világ – szerepét. 1948 tavaszán Genfben, az ENSZ sajtóügyi értekezletén Boldizsár Iván külügyi államtitkár képviselte Magyarországot. Amikor a nyugati résztvevők számon kérték rajta a sajtószabadságot, Boldizsár még magabiztosan olvasta fel, hány és hány nyugati, „polgári” sajtóorgánumot lehet megvásárolni, előfizetni Magyarországon.¹⁹ 1948 márciusára azonban már – a zsdanovcsina jegyében – itt is megindult a nyugati kulturális termékek kiszorítása. A filmpiacról első lépésben több amerikai színész és rendező filmjeit tiltották ki, majd 1948 nyarán a hollywoodi filmeket importáló MOPEX szerződését is felmondták.²⁰ Ezt követően csak az úgynevezett haladó amerikai filmek nyerhettek bebocsátást. A nyugati sajtóimport leépítéséről pedig 1948. november 4-én döntött az MDP Titkársága: az Agitációs és Propaganda Osztályt megbízták, hogy vezényelje és felügyelje a lapbehozatalért felelős IBUSZ-t, miközben három hónap alatt fokozatosan leépítik a nyugati lapok importját arra hivatkozva, hogy a magyar közönség nem keresi azokat.²¹ A nyugati hírügynökségek anyagaira ugyan az MTI továbbra is előfizetett, ám a Reuter, az AFP vagy a United Press híreit csak akkor használták fel, ha valamilyen formában éppen a hivatalos propagandát támasztotta alá.²² Hasonló eredménnyel járt a könyvkiadás államosítása, amelynek nyomán a nyugati irodalmat alaposan megszürték, s csak az úgynevezett haladó írók munkái juthattak el a magyar olvasóhoz.²³ Természetesen az izo-

¹⁹ Az „Amerika Hangja” békebontó rágalmai ellen. *Kis Újság*, 1948. március 31.

²⁰ Kitiltották Magyarországról a fasisztabarát hollywoodi filmszínészek filmjeit. *Szabad Nép*, 1948. január 17.; Clark Gable, Ginger Rogers és Barbara Stanwyck filmjeit is kitiltották Magyarországról. *Szabad Nép*, 1948. február 5.; ANGYAL György: A Mopex kivonul Magyarországról. *Szabad Nép*, 1948. június 27.

²¹ MNLOL M-KS 276. f. 54. cs. 16. ó. e.

²² Barcs Sándor-interjú. Készítette Kubinyi Ferenc 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 81. sz. 179.

²³ KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Balassi Kiadó, 1997. 86–87. Forrás: <http://mek.oszk.hu/03200/03233>. (Utolsó letöltés: 2012. december

lációhoz szervesen hozzátartozott a határok szinte hermetikus lezárása, a kelet–nyugati – sőt a blokkon belüli – forgalom majd-hogynem teljes felszámolása is.²⁴

Az MDP vezetése általánossá tette a média instrumentális kezelését. A sajtó, a rádió hivatása nem a tájékoztatás, a közélet folyamataiban való részvételhez szükséges ismeretek átadása, hanem a meggyőzés és a mozgósítás volt. A rákosista irányítók még arra szocializálódtak, hogy a sajtó ereje elementáris – a moszkoviták szeme előtt a szovjet tömegkommunikáció működése lebegett –, míg a hazaiak gondosan ápolták a mindenkori párt-sajtó, így az 1918–1919-es *Vörös Újság*, illetve a Rózsa Ferenc szerkesztette 1942-es *Szabad Nép* hagyományait. A kommunikációelméletben „injekcióstű-elméletként” számon tartott elképzelés szerint a média hatása olyan közvetlen és erős, mint a billiárdgolyót meglöklő dákóé, avagy mintha a tű a kívánt információt egyenesen az agyba fecskendezné be.²⁵ A kép nagyon is hatásos: a szovjet televíziózást – és egyáltalán a tudományos és technikai haladást – szimbolizáló osztankinói televíziótornyot, amely ugyan csak 1967-re épült meg, a „rossznyelvek” csak „tű”-ként emlegették.²⁶ Ezzel együtt az ideológiai nevelésben Révai sokkal fontosabbnak tekintette az irodalom mintaadó szerepét, vagyis a nyilvánosságról alkotott elképzelései korántsem voltak korszerűnek mondhatók.²⁷

Ebben a szisztémában az újságírónak végrehajtó szerep jutott: a gyakran hangoztatott lenini formula szerint kollektív agitátor, kollektív propagandista és kollektív szervező, más megfogalmazásban a párt katonája volt. Felelőssége nem a közönség, hanem a párt felé értelmezendő, politikai megbízhatósága alapvető alkalmazási kritérium. Ez utóbbinak két legfontosabb mércéje a Rákosi-korban a párttagság, illetve a megfelelő – munkás-, illetve paraszti – származás volt. A megbízható gárda kialakítását szol-

5.)

²⁴ BENCsik Péter–NAGY György: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Tipico Design, Budapest, 2005. 18–19.

²⁵ BAJOMI-LÁZÁR Péter: Manipulál-e a média? *Médiakutató*, 2006 nyár. 77–95.

²⁶ Kristin ROTH-EY: Finding a Home for Television in the USSR 1950–1970. *Slavic Review*, 2007/2. 278–306. 278.

²⁷ KALMÁR Melinda: Az ideológiaközvetítő nyilvánosság szerkezetváltozása 1948–1958. *Holmi*, 1995/11. 1604–1605.

gálták az 1948–1949-ben levezényelt nagyméretű személycserék.²⁸

A lapok képét a fentiek lényegében meg is határozták, és rendkívül szűk – inkább csak a megcélzott olvasóréteget érintő – mozgásteret hagytak a lapszerkesztésben. Követelménnyé vált a politikum elsőbbsége. Murányi Gábor a sajtó gleichsaltolásának nevezi Rákosi Mátyás és a főszerkesztők 1948. március 23-i találkozóját.²⁹ A megfogalmazás – e megbeszélésre alkalmazva – túlzó, sőt a szenzációhajhászás elleni tirádákkal a szűkre szabott jobboldali, keresztény sajtó is egyetértett. Ám Rákosi ezzel egyúttal a hírérték átértelmezésének igényét jelentette be: az érdekesség nem tényező többé annak megállapításában, az „objektív” mérce a (párt)politikai jelentőség.³⁰

Ennek megfelelően a következő években átalakult a lapok tartalma: a sorozatgyilkos Hekus Dönci eltűnt a címlapokról, helyébe a „komoly” témák kerültek, a bel- és külpolitika és a termelés kérdései. A lapok elsősorban a – valós és meghirdetett – pozitívumokról, eredményekről számoltak be, mindezt a gazdaságpolitikára jellemző mennyiségi szemlélettel, amelynek nyomán a későbbi évtizedekben a „vízállásjelentés-szerű” minősítést kapták.³¹ A sajtó és a rádió követte a politika kezdeményezéseit, így eluralkodott a kampányjelleg, sorra mozgósítottak a békekölcsön jegyzésére, a munkaversenyre, a tsz-be való belépésre, a beadási kötelezettség teljesítésére stb. A párt tévedhetetlenségének megfelelően a sajtó is kinyilatkoztató hangot vett fel, imperatívuszokban beszélt, miközben átvette a bürokratikus pártzsargon nyelvi fordulatait. A sajtó egyben kiszolgáltatta Rákosi – és Sztálin – kultuszát: „Sztálin legjobb tanítványa” mindenhol ott volt, minden eredmény neki volt köszönhető, az újságírók kötelességszerűen

²⁸ TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág, Budapest, 2012. 264–266.

²⁹ KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI: i. m. 203.

³⁰ Rákosi Mátyás beszéde újságírók előtt az MKP székházában, 1948. március 23-án. In: RÁKOSI Mátyás: *Építjük a nép országát*. Szikra, Budapest, 1949. Forrás: <http://mek.niif.hu/04600/04670/04670.htm#9>. (Utolsó letöltés: 2011. november 22.)

³¹ TAKÁCS Róbert: A polgári sajtó, a koalíciós időszak és a személyi kultusz újságírásának reprezentációja a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, 2004 tavasz. 94–95.

idéztek beszédeiből, a karikaturisták illusztrálták egyes kijelentéseit. Másik oldalról pedig határozott ellenséggéppel rendelkezett: míg a rosszul dolgozó munkást a sajtó csak megdorgálta, az egyházzal, a Horthy-korszak elitjével és középosztályával, a birtokos parasztsággal (kulákok) szemben kíméletlen, leleplező hangot használt, akárcsak a külső ellenséggel, a Nyugattal, majd Titóval szemben.³² Vitára még az úgynevezett önbírálatnál is kevesebb tér nyílt: gyors lefutású, szintén felülről irányított kampányként zajlott, célja ugyancsak az éberség fenntartása volt. A vitát jellemzően szakmai részletkérdésekre szorították, noha a tét mindig politikai volt, ahol a nagy alapkérdések kanonizált értelmezése mellett szinte mindenki hitet tett, amit a gyakori klasszikus idézetek, felhozott párthatározatok is megerősítettek. Rainer M. János szerint a viták résztvevői inkább voltak személytelen szöveggyárosok, mint vitapartnerek.³³

A sztálinizált sajtó világgépére egyrészt jellemző volt, hogy a háború kontextusában ábrázolta a hétköznapi világát, amelyben a tanulás, a termelés harctér, amelyet a csaták, a küzdelem szókészletével írtak le. A háborúban pedig világosan elválik a vezetők és a vezetettek köre, utóbbiaknak csak egyetlen szerepe lehet: az egyetértés, a parancsok teljesítése.³⁴ A sztálini sajtó világának másik jellegzetessége a valóság iránti teljes közömbösség: a lapok nem a valódi eseményekre reflektáltak, nem a különösből született a hír, hanem az általánosból, még inkább abból, amit a pártvezetés általánosként akart mutatni. A beszámolók ezért nem tényekből, hanem sémákból, „emblematisztikus képekből” építkeztek, így olyan világot teremtettek, amelynek „esztétikai szervezettsége tökéletesen képes pótolni mindenféle valóságosságra irányuló igényt”.³⁵ Jól szemlélteti ezt a *Szabad Nép* „Hazánk egy

³² TAKÁCS Róbert: Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. Az ötvenes évek karikatúrairodalma. *Médiakutató*, 2003. tavasz. 49–50.

³³ RAINER M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Gyorsuló idő, Budapest, 1990. 45–47.

³⁴ BOTOS János–GYARMATI György–KOROM Mihály–ZINNER Tibor: *Magyar hétköznapi Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945–1956*. Minerva, Budapest, 1988. 267–268.

³⁵ KOVÁCS András Bálint: Adalékok az ötvenes évek magyar filmhíradóinak ikonográfiájához. In: GYÖRGY Péter–TURAI Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Corvina, Budapest, 1996. 91.

napja” rovata, amelyben a nap tipikus eseményei olyan klisékből tevődtek össze, mint a gyárba induló munkás, akit már az utcán sétálva elkap a munkaverseny heve, vagy a szántani induló traktoros, aki útközben leír egy tiszteletkört a szovjet világháborús emlékmű körül.³⁶ Ezt az idealizált világot így nem is hús-vér emberek népesítették be, hanem az „emblematisztikus képek”, olyan tipizált alakok, mint a tanító munkás, a tapsoló tömeg, a zakaoló gépek mögötti arctalan dolgozók, a beszédet tartó politikus, a békésen felvonuló magyar és szovjet, illetve a rendre fegyveres agresszióért amerikai katonák.³⁷

Fontos kérdés: vajon tökéletesen sikerült-e kiépíteni a sztálini modellt Magyarországon? Siebert, Peterson és Schramm arra figyelmeztet, hogy a sajtó totális ellenőrzése a hitleri Németországban sem volt teljes, mert a nyomtatott sajtónak – amelynek magántulajdonosi rendszerét nem számolták fel – komoly plurális hagyományai voltak.³⁸ Friedrich és Brzezinski pedig azt hangsúlyozza, hogy a monopolisztikus irányítás nem szándékolt következményeként kialakul egy általános bizalmatlanság minden felülről jövő információval szemben, miközben az óriásira duzzadó információigény felkapja a különböző pletykákat, híreszteléseket. Ráadásul kontraproduktív a pártvezetés szempontjából is, mivel a felül lévők egyfajta információs vákuumba kerülnek, nem kapnak megbízható visszajelzéseket, csak torzított, az elvárásokhoz igazodó jelentéseket.³⁹ Másik oldalról viszont a szüntelenül ismételtetett frázisok beleégnek a közönség gondolatvilágába, még a rendszer által ellenségnek kikiáltottak is gyakran átveszik a hatalom által diktált fogalomrendszert, keretezést.⁴⁰ Arendt szerint pedig a propagandával elkábított tömegek egyenesen immúnissá váltak a valóságra, „a totalitárius propaganda bombabiztos minden olyan érveléssel szemben, amely a valóságból indul ki, abból a valóságból, amelyet a mozgalom meg akar változtatni”.⁴¹

³⁶ BOTOS János–GYARMATI György–KOROM Mihály–ZINNER Tibor: i. m. 269–270.

³⁷ KOVÁCS András Bálint: i. m. 92–93.

³⁸ SIEBERT–PETERSON–SCHRAMM: i. m. 142–143.

³⁹ FRIEDRICH–BREZEZINSKI: i. m. 135–136.

⁴⁰ Uo. 143–144.

⁴¹ ARENDT: i. m. 445. – A propaganda hatásmechanizmusa bonyolultabb az Arendt által leírtánál, így nem csupán a propagandán kívüli valósággal szembeni

Az, hogy a sztálinizált magyar tömegkommunikáció ilyen hatásokkal működött, mindenképpen megkérdőjelezhető. Egyrészt a rendszert kiépíteni, a maradványokat megszüntetni csak 1951 körül sikerült, a korábbi plurális sajtóra emlékeztető lapokat csak ekkorra takarították el. Másrészt a hatalmas mértékű személycserék ellenére sem tudták a szerkesztőségeket „megtisztítani” a „polgári maradványoktól”. Főképp az MTI-ben, hetilapoknál, folyóiratoknál tudtak megkapaszkodni a régi újságírók, ahol szaktudásukra, nyelvismeretükre továbbra is szükség volt.⁴²

Az emberek emlékezetéből néhány év alatt nem lehetett kitörölni az 1945 és 1948 közti időszak nyitottságát. Az idősebb, főleg városi lakosság pedig még a húszas, harmincas évek viszonylag sokszínű lapkinálatával is összevethette a Rákosi alatti uniformizálást, és érzékelhette, hogy a többszázazres példányszámok mögött lényegében 4-6 oldalas, az eleven híreket nélkülöző „brosúrák” húzódnak meg. Nem lehetett az országhatárokat hermetikusan lezárni a nyugatról jövő információk elől sem, legalábbis a vasfüggöny nem állhatta útját a rádióhullámoknak, légballonos akciónak.⁴³ A Szabad Európa, az Amerika Hangja hírei eljutottak a magyar rádiótulajdonosok egy részéhez.⁴⁴ Azt sem állíthatjuk, hogy a propaganda meggyőzte volna az embereket arról, hogy saját jól felfogott érdekük nem is az, ami: a munkások nem lelkesedtek a normaemelésekért, a dolgozók a békekölcsönjegyzésért, a parasztok a szabott áron való terménybeszolgáltatásért, bármennyit is írtak róla a lapok. A kényszerkollektívizálás kudarcai pedig azt mutatják, hogy a propaganda és erőszak együttese sem volt elegendő a parasztság megtörésére. Magának a hírértéknek az átértelmezése, a sajtó tartalmi átorientálása sem talált széles körben követésre. Polgár Dénes a következőképpen emlékezett vissza egy

rezisztenciáról beszélhetünk, de kialakul a propaganda érveivel szembeni rezisztencia is.

⁴² TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. I. m. 264–265.

⁴³ Az 1951 és 1956 között folyó légballonos műveletek során havonta több ezer újságot, folyóiratot és rengeteg egyéb propagandaanyagot juttattak be nyugatról az ország területére. Csak 1955-ből mintegy 2,6 millió röplapról van tudomásunk. (BORHI László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Ister, Budapest, 2000. 150–154.)

⁴⁴ SIMÁNDI Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, 1951–1956*. Gondolat, Budapest, 2005.

1950-es évek eleji epizódra: Sztálin japán újságíróknak adott interjút, amelyet természetesen a magyar lapok is közöltek. A fővárosi pártlap, a délután megjelenő *Esti Budapest* helyzeti előnyben volt, elsőként tudósíthatott róla, így a főszerkesztő, Bíró László úgy döntött, dupla példányszámban kell nyomni az újságot. Majd – meséli Polgár – „lementem az EMKE sarokra, ahol a rikkancsok árulták a lapot, azzal, hogy »Megjelent az Esti Budapest a bicikli-rendelettel!« Egy kis hír volt, hogy be kell jelenteni a bicikliket.”⁴⁵

A hatalmi küzdelem és a tömegkommunikáció Sztálin halála után

1953 változást hozott a hatalmi szerkezetben, s ez értelemszerűen kihatott a tömegkommunikáció működésére is. A miniszterelnöki tisztségre Moszkvában kiválasztott Nagy Imre politikai alternatívát képviselt Rákosival szemben, ami először Nagy júniusi parlamenti beszédében fogalmazódott meg. Ezzel Magyarországon megkezdődött a desztalinizáció legellentmondásosabb szakasza. Az egyik legfontosabb változás a tömegkommunikációban az volt, hogy az a törésvonal, amely az „új kurzust” képviselő Nagy Imre és az azt elfogadni nem képes, némileg visszalépő Rákosi közt húzódott a nyilvánosságban, a lapokban is leképeződött. Így egymás mellett jelentek meg cikkek, amelyek az új iparpolitikát propagálták, illetve amelyek a nehézipar fontosságát emelték ki. *A Ludas Matyi*ban az egyik héten olyan rajz jelent meg, amelyen a hetyke habverő szól oda a toronydarunak: „Csak ne tartsa olyan magasra az orrát! Tudja, hogy mennyit írnak mostanában rólam a lapok?” Majd a következő héten egy rákon lovagló munkás rajza alatt volt olvasható, hogy „akadnak még művezetők, akik ilyen lóra szeretnék ültetni a kohászt...”⁴⁶ Visszatérhettek olyan, egyáltalán nem vagy csak egyoldalúan tárgyalt témák, mint például a

⁴⁵ Polgár Dénes-interjú. Készítette Molnár János 2006-ban. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 831. sz. 41.

⁴⁶ Könnyűipar előre! *Ludas Matyi*, 1953/50. (1953. december 10.); Előre, ne hátra! *Ludas Matyi*, 1953/35. (1953. augusztus 27.)

fogyasztás, az áruellátás kérdései. Kiválóan érzékelteti a változást a filmhíradók 1954-től kibontakozó új világa, amit már az is jelzett, hogy a munkagépek és hadieszközök képsorait felvillantó, a harcias traktort középpontba állító főcímet egy hollywoodias, az MHF feliratot reflektorral pásztázó verzióval cserélték föl. Az új filmhíradó nemcsak agitálni, hanem szórakoztatni is akart. A termelés és politika helyszíneit mind gyakrabban helyettesítették a kultúra objektumai, feltűntek a „kellemesség tárgyai” – lakásdíszek, cukrászsütemények –, míg a politizálás a tömeggyűlés helyett mindinkább egy távoli, személyes azonosulást nem követelő szférában, a diplomáciai találkozókra folyt.⁴⁷

A változást jelzi, hogy az 1953 őszi újságírói értekezleteken a főszerkesztők immár felvetettek sajtóval kapcsolatos problémákat. Korábban ilyenfajta panaszokat még nem nyilvános értekezleten sem lehetett volna kimondani. Felrőtták, hogy a vezetők lebecsülik a sajtót és a sajtóban dolgozókat, hogy a lapok megkerülik a nehézségeket, illetve nem tartalmazznak klasszikus híreket, információkat, hogy túl messze mentek a szovjet sajtó másolásában. Összességében azt, hogy a sajtó elvesztette hitelességét. Igaz, sérelmeik orvoslását az újságírók ekkor még a pártvezetéstől várták.⁴⁸

A pártvezetés és a kormány közti ellentét intézményes formát is öltött 1954-ben, amikor Nagy Imre az állami és a párton kívüli szervezetek nagyobb függetlenségével igyekezett megerősíteni bázisát Rákosival szemben. Ebben az évben hozta létre a Szántó Zoltán – de lényegében helyettese, Vásárhelyi Miklós – által vezetett Tájékoztatási Hivatalt, amely a sajtó orientálásában alternatívát jelentett az MDP Agitációs és Propaganda Osztályával szemben.⁴⁹ Ugyancsak 1954-ben vált a Hazafias Népfront lapjává a *Magyar Nemzet*, ami már a monolit lapstruktúra megtörését szolgálta.

Ekkor azonban már a *Szabad Nép* sem volt a régi, nem kellett megtörni, megrepedt magától. Újságíróinak többsége 1954

⁴⁷ KOVÁCS András Bálint: i. m. 94. – A televízió nélküli korban fontos információforrás volt a mozikban a nagy filmek előtt vetített filmhíradó.

⁴⁸ MNLOL M–KS 276. f. 89/192. ó. e.

⁴⁹ KALMÁR Melinda: i. m. 1605.

októberében felsorakozott Nagy Imre mögött. A szerkesztőség munkatársai fellázadtak a végrehajtói szerep ellen, szót kértek a párt politikájának alakításában. Emellett a valósághoz való új viszonyt követeltek, szakítást a lakkozó, problémamentes írások kötelezettségével, és azt, hogy a sajtó a lehető legőszintébben tárja fel a tényleges helyzetet. Erkölcsi felindulásukban még azt is megszavazták, hogy az addigi súlyos hibákért az elsődleges felelősség nem a szerkesztőséget, hanem a lap pártirányítását terheli.⁵⁰

A lázadást a rákosista szárny lényegében már 1954 végén visszaverte, majd 1955-ben megkísérelte visszagyömöszölni a szellemet a palackba, és felszámolta a Nagy Imre által kezdeményezett intézményi változásokat. Ám az 1956. februári XX. kongresszus után ugyanezek a követelések újult erővel törtek elő, legtisztábban és legerőteljesebben a Petőfi Kör június 27-i sajtóvitáján.⁵¹ Rákosi Mátyás júliusi leváltása után újraéledtek – immár a lapok, az *Irodalmi Újság*, a *Magyar Sajtó* hasábjain is – a sajtószabadságról, a pártirányításról szóló viták. A megszólalók követelték a nagyobb nyilvánosságot, a decentralizáló, liberalizáló lépéseket – a szocializmus keretein belül.

Az egyik legátfogóbb követelés a tájékoztatás javítása volt. „Tolna megyében júliusban is folyt a termelőmunka. Ezenkívül még az történt, hogy névnapok voltak, Szekszárdon ügyeletet tartott a 11/1. számú állami gyógyszerár, továbbá a várható időjárás kiterjedt a megyére is” – bírálta meg Vető József a megyei lapok tájékoztatási gyakorlatát.⁵² Messze nem ő volt az egyetlen, aki e vitákban kiállt amellett, hogy az eleven hírszolgálat a sajtó egyik legfontosabb kötelessége. „Az újságolvasó ugyanis nem feltétlenül azt akarja tudni, amit vele a szerkesztők, a cikkírók közölni kívánnak, hanem elsősorban tájékozódni akar mindarról, ami körülötte, a hazában és a világban történik...” – szögezte le Gárdos Miklós.⁵³ Sőt, az információigény még 1955 márciusa

⁵⁰ TAKÁCS Róbert: Újságírói szerepfelfogások 1954 és 1956 között Magyarországon. *Médiakutató*, 2006. tél. 8–15.

⁵¹ A sajtóvita jegyzőkönyve hozzáférhető: HEGEDŰS B. András–RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi-kör vitái. Partizántalálkozó – Sajtóvita*. 1956-os Intézet–Múzsák Kiadó, Budapest, 1991.

⁵² VETŐ József: Hírek nélkül nincs újság. *Magyar Sajtó*, 1955/9. 409–410.

⁵³ GÁRDOS Miklós: Tervszerűség és aktualitás. *Magyar Sajtó*, 1956/2. 63–65.

után, a Rákosi-féle visszarendeződés idején is elfogadott cél maradt, miközben a többi követelés eltűnt, elhalkult, frázisszerűvé vált. 1956 nyarától pedig már el lehetett mondani, hogy a sajtó képviselőit jobban tájékoztatják,⁵⁴ s felmerülhetett az MTI központi szerepének oldása is.⁵⁵ Eredménynek számított, hogy rendszerezítették a párt- és állami politikai döntésekről szóló tájékoztatókat – a Központi Vezetőség részéről Ács Lajos ideológiai titkár, a Minisztertanács részéről Hegedűs András miniszterelnök találkozott két-három hetente az újságírókkal. Ezen felül a lapok érdekesebbek, változatosabbak lettek, visszatértek a bűnügyi hírek, balesetekről írt beszámolók, illetve újra feltűntek elfeledett műfajok (tárca, karcolat, riport).

1956-ban sok szó esett a bírálatok, a sajtóviták fontosságáról. Az újonnan felvázolt újságíróeszmény az egyéniség, az olyan újságíró volt, aki saját – persze a szocializmus keretein belül maradó – véleményt alakít ki a közéleti kérdésekben. Ezen az alapon támadta meg Ruffy Péter azokat a (vezető) újságírókat, akik igyekeztek sodródni az árral: „állnak egy helyben, mint a nyári vizek potykái, vagy súlytalan szitakötők... Magatartásuk jelentőségteljes, egyéniségük zárt, hangjuk halk: »Ezen még gondolkodni kell«.”⁵⁶ Mindez elvezetett az újságíró és a hatalom viszonyának újragondolásához. Az újságírók nagyobb tájékozódási szabadságot (többek között külföldi információforrásokat, utazásokat), egyenrangú(bb) státust, decentralizált pártirányítást követeltek.

1956 októberéig a szovjetorientáltság nem változott. Ugyanúgy a szovjet példa követésére buzdított a márciusi határozatot köszöntő vezércikk, mint egy-egy reformtörekvéseket alátámasztó írás. Így az egyhangúságnak, a sablonnak, az információszegénységnek, a bírálat elfojtásának hadat üzenő szovjet sajtó mintaértékű maradt. Leninnel indokolhatóan bizonyult az állampolgárok tájékoztatá-

⁵⁴ BARABÁS Tamás: Lapjaink, újságíróink problémáiról. *Magyar Sajtó*, 1956/6. 277–279.; SIKLÓSI Norbert: A tájékoztatás helyzetéről. *Magyar Sajtó*, 1956/9. 417–418.

⁵⁵ KIS Tamás: Cenzúrahivatal – vagy hírügynökség? *Magyar Sajtó*, 1956/10. 464–465.

⁵⁶ RUFFY Péter: Az újságíró felelőssége. *Magyar Sajtó*, 1956/5. 205–207.

sának szüksége,⁵⁷ de még a sajtószabadság újragondolását is alá lehetett támasztani Lenin-idézettel⁵⁸ – miközben a desztalinizációból a desztalinizáció ellenfelei is érveket meríthettek. Ezzel a logikával akadályozta meg az *Irodalmi Újságot* Andics Erzsébet és Rákosi Mátyás abban, hogy közölje a *Lityerturnaja Gazeta* vitacikkét: „Nálunk mások a viszonyok, mint a Szovjetunióban, nem tartják időszerűnek az ilyen írások közlését.”⁵⁹

1956 szeptemberére a sajtóban folyó viták már valóban eleven, de még egypárti keretek közt maradó nyilvánosságot mutattak. Háy Gyulának az *Irodalmi Újságban* közölt vezércikke az irodalom „teljes” szabadságát követelte: „Szabad legyen: megmondani az igazságot; kritizálni akárkit és akármit, szomorkodni, szerelmesnek lenni; hinni istenben, nem hinni istenben; kételkedni bizonyos tervszámok helyességében; nem marxista módon gondolkodni; marxista módon gondolkodni még akkor is, ha az így születő gondolat még nem szerepelt a kötelező erővel megállapított igazságok között; igazságtalannak találni, amit hivatalosan még igazságosnak mondanak, nem szeretni egyes vezetőket.”⁶⁰ Az ekkor megszólalók egyre kevésbé voltak tekintettel a pártvezetés szempontjaira.

1956 októberének végén a forradalmi folyamat túllépett ezen a kereten. Megjelentek a plurális sajtóstruktúra csírái, az újra megjelenő pártok visszakövetelték és szerezték központi lapjukat, új szereplők és lapok léptek elő. Az alig egyhétnyi időszak természetesen nem volt elegendő ahhoz, hogy egy újfajta sajtószerkezet jöjjön létre. A novemberben a forradalom maradványaival hadakozó Kádár-kormány határozottan elvetett minden alternatív nyilvánosságot jelentő kiadványt, azokat illegálisnak tekintette, az elő-

⁵⁷ „...mennyre komolyan vette Lenin azt a nézetét, hogy az állam akkor erős, ha polgárai mindenről tájékozva vannak”. (MOCsÁR Gábor: A lenini normák. *Magyar Sajtó*, 1956/6. 196–199.)

⁵⁸ „Az a rend hozza meg az igazi szabadságot és egyenlőséget, amelyet a kommunisták építenek, ... és amelyben nem lesz akadálya annak, hogy... minden dolgozónak (vagy bármely létszámú dolgozócsoporthoz) egyenlő joga legyen a köznyomdának és a közpapírkészletének felhasználására, s hogy ezt a jogot meg is valósítsa.” (NOVOBÁCSKY Sándor: Gondolatok a sajtószabadságról. *Magyar Sajtó*, 1956/8. 346–349.)

⁵⁹ Idézi: RAINER M. János: i. m. 199.

⁶⁰ Idézi: RAINER M. János: i. m. 302–303.

állításukban való közreműködést pedig ellenforradalmi bűncselekménynek minősítette.

A következőkben azt tekintem át, hogy a forradalmat felszámoló Kádár János irányítása alatt változott-e – s ha igen, hogyan, milyen időhorizonttal és milyen megfontolásokból – a tömegkommunikáció irányítása és működése a forradalmat követő évtizedben.

A kádári desztalinizáció a médiában

Az 1956-os forradalom leverése az 1953–1954-ben, illetve 1956 nyarán meginduló erjedésnek, a felélénkülő értelmiségi vitáknak és felelőskeresésnek olyan módon is véget vethetett volna Magyarországon, ahogy az Csehszlovákiában vagy az NDK-ban történt. A Kádár-rezsim azonban egyszerre fogalmazta meg saját identitását, illetve irányvonalát Rákosival és Nagy Imrével szemben, ami egyben a desztalinizációs politika felvállalását is jelentette. Kádár nemcsak Hruscsov politikai elképzeléseit érezte magához közel állónak, de személyét is.⁶¹ Bár a Hruscsov alatti olvadás a kultúra és a nyilvánosság terén nem volt kiegyensúlyozott folyamat – inkább különböző hevesesséű nekilendülések és megtorpanások jellemezték –,⁶² a szovjetunióbeli változások a hazai lépéseknek is hátszelet adhattak. Az 1956-os forradalom azonban mindenképpen sajátos helyzetet teremtett a desztalinizáció szempontjából is, amellyel a környező államszocialista országok pártvezetésének nem – vagy messze nem ilyen mértékben – kellett szembesülnie. Kádárnak és az MSZMP vezetésének ugyanis egyszerre kellett stabilizálnia a hatalmát, megküzdnie az őt és kormányát fogadó széles körű elutasítással, levernie az ellenállást, rendet teremtenie a szétesett párton belül – és felmutatnia, bizonyítania, hogy az új hatalom mégis más, mint elődje, amelyet elsöpört a népharag.

⁶¹ Lásd FÖLDES György: Kádár és Hruscsov – barátság felsőfokon. In: RÁCZ Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútáról.* Rubicon-Aquila Könyvek, Budapest, 2001. 88–94.

⁶² Polly JONES: i. m. 11–12.

Már nagyon korán, 1956 novemberében–decemberében egyértelművé tette, hogy a nyilvánosság kérdésében az MSZMP is rágaszkodik a pártirányítás monopóliumához. Ezt mind a Magyar Újságírók Szövetségének (MÚOSZ) nevében tárgyaló, valamint sztrájkoló újságíróknak, mind a *Népszabadság* önálló állásfoglalásra törekvő munkatársainak értésére adta.⁶³ Kádárnak nyilvánvalóan nemcsak ez az időszak maradt alapvető élmény, hanem a forradalom előtti hónapok nyilvános vitáinak eszkalációja is, amelynek során a szűkebb értelmiségi lapok után ősszel már a *Szabad Nép* is a pártvezetés bírálói közé állt. Látszólag a Nagy Imre-féle megoldáshoz való visszakanyarodást jelenti a Tájékoztatási Hivatal újbóli életre hívása 1956 decemberében, ám a körülmények és az indokok egészen eltérőek. Nem rivális központról volt szó, hanem arról, hogy a vezetés a szétzilált párt-szervezet helyett átmenetileg a kormányba összpontosította a rendelkezési jogosítványokat. Amikor – 1958 tavaszára – a konszolidáció elért egy bizonyos fokot, a Kádár bizalmas emberének számító Szirmai István, valamint helyettese, Darvasi István azonnal vissza is tért a pártközpontba, majd 1959 végén a Tájékoztatási Hivatal hatáskörét is jelentősen leszűkítették. Egyes feladatokat ellátott az újságíró-szövetség is, ám ugyancsak transzmissziós szerepbe került, amikor – a tagrevíziót követően – 1958 közepére formálisan visszakapta autonómiáját. A pártvezetés által hangsúlyozott osztatlan pártirányítás a gyakorlatban azt jelentette, hogy a pártközpont minden döntést magának követelhetett, minden tömegkommunikációval kapcsolatos kérdésben intézkedhetett, ám ahhoz nem volt elegendő kapacitása, hogy így is tegyen. Az Agitációs és Propaganda Osztályon mindössze féltucatnyi munkatárs foglalkozott a média ügyeivel, mindegyikük egy-egy reszortterületet felügyelt. Nyilvánvaló, hogy nem tudták kézben tartani, dirigálni, ellenőrizni ezt a hatalmas szférát. Az irányítási jogosultságokat delegálni kellett a köztes szereplőkhöz: az egyes lapokért felelős lapgazdákhoz és főszerkesztőkhöz. A szereplők sokasága már eleve magában hordozta a többszólamúság lehetőségét, a párt politikájának némileg eltérő értelmezését. Nem véletlen,

⁶³ TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. I. m. 278.; SIPOS Levente: A *Népszabadság* letiltott cikke 1956 novemberében. *Múltunk*, 1992/1. 131–144.

hogy a kádári időszak sajtóirányításának nem lett olyan kitüntetett súlyú alakja, mint egykor Révai volt – még az 1956 utáni bő egy évtizedben a területért felelős Szirmai István sem vált azzá, nemhogy Katona István, Grósz Károly, Győri Imre, Berecz János vagy Lakatos Ernő. A lapgazda kiléte eleve meghatározta, milyen körnek, milyen rétegnek szól az adott orgánium, s ezt a szerkesztésben is érvényesíteni kellett. Ahogy az egyes lapgazdák – társadalmi és tömegszervezetek – profilja karakteresebbé lett, úgy vált felismerhetőbbé az egyes lapok képe is. Minderre a pártvezetés is odafigyelt, és a korábbi szakasszal ellentétben mindez meg is valósult.

A hírszolgáltatás monopóliuma megmaradt: a külföldről érkező híreket kizárólag az MTI adta ki. Ezen a rendszeren csupán két apró rés keletkezett a hatvanas években: egyrészt a Magyar Rádió és az MTI közt közvetlen összeköttetés létesült, másrészt az 1968-ban alapított belső terjesztésű, gazdasági vezetőknek szóló *Világgazdaság* című lap szerkesztősége közvetlenül megkaphatta a nyugati hírügynökségi anyagokat. A belföldi és a diplomáciai eseményeknél a pártszervek továbbra is beleszólhattak abba, mely lapok – és hogyan – tudósítsanak róluk. Támadt egy másik – jóval nagyobb – repedés is ezen az információs monopolhelyezeten, amelyet a pártvezetés *de facto* elismert: 1964-ben felhagytak a Szabad Európa Rádió adásainak amúgy sem túlságosan eredményes zavarásával.

A Hruscsov leváltása körüli döntési dilemmák jól mutatják, hogy meddig jutott 1964 végére a magyar tömegkommunikáció decentralizálása a legkényesebb kérdésekben. Egyrészt maga a Politika Bizottság döntött abban a kérdésben, hogy a magyarországi lapok mikor számolhatnak be a moszkvai eseményekről, illetve arról is, hogy mi legyen a tudósítások mondanivalója, az újságírók milyen érveket használjanak. A főszerkesztőket személyesen Szirmai István igazította el, míg az ennek nyomán megjelenő cikkeket Szirmai, Nemes Dezső és Komócsin Zoltán nézték át. A Politikai Bizottság tagjai egyetértettek abban, hogy a *Pravda* érvei egy az egyben Magyarországon nem használhatók, ezért a magyar közönségnek a magyar viszonyokra szabott verziót kell tálalni. Arról viszont, hogy a napilapokban hány cikk is jelenjen meg, már

vitatkoztak. Komócsin mellett volt, hogy csak a *Népszabadság* közöljön vezércikket, vagy a másik két napilap is vegye át ugyanazt, mert többféle cikket megjelentetni ebben az ügyben nem lehetséges. Ezzel szemben Szirmai nagyon határozottan – és sikerrel – állt ki amellett, hogy „nem szabad ezt megcsinálni a többi lapokkal szemben. Önálló lapok ezek, melyeknek saját véleményük van. Nincs olyan lap a világon, amelyik ezzel a kérdéssel ne foglalkozna most... Ez azt jelentené, hogy van egy pártvélemény, amelyet ők kötelesek átvenni. Más dolog, ha önállóan, de hasonlóan foglal állást a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság*.”⁶⁴

Ez az eset egyúttal azt is jelzi, hogy a pártvezetés nem kívánta a *Népszabadság*ot a *Szabad Népre* korábban jellemző központi minta- és igazságosztó szerepbe helyezni. Ez a funkció csak nyomokban maradt meg. A *Népszabadság* példányszáma háromnégyszerese volt a második legolvasottabb napilapnak, időnként helyre tett egy-egy, más lapokban folyó vitát, a pártvonalnak nem megfelelő cikket. De a *Népszabadság*ot nem állították példaképnek a többi lap elé, amelyektől azt várták, hogy a saját lapprofiljuknak megfelelően, lehetőleg önműködően képviseljék a párt politikáját.⁶⁵

A sajtóra továbbra is a hatalom eszközeként tekintettek, elsődleges feladata a meggyőzés és a politikai irányvonal képviselete maradt, ugyanakkor a mozgósítás már nem volt olyan hangsúlyos eleme a célrendszernek. Sőt, a tervfeladatokra való mozgósítással párhuzamosan egy jól kivehető demobilizálási, depolitizálási tendencia is kibontakozott. Ezt a szórakoztató tartalmak előtérbe kerülése jelezte leginkább a lapokban, a rádióban, a televízióban, amit már az 1958-as sajtóhatározat is elismert.⁶⁶ Miközben a sajtópolitika az angolszász újságírásra jellemző objektivitásdoktrínát éppúgy elvetette, mint a hírérték úgynevezett burzsoá értelmezését, és kiállt a hír és a vélemény egysége mellett, a sajtóirányítók pedig visszatérően ostorozták a szenzációhajhászás

⁶⁴ MNLOL M-KS 288. f. 5. cs. 346. ó. e.

⁶⁵ Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata a sajtó helyzetéről, feladatairól. In: VASS Henrik–SÁGVÁRI Ágnes (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962*. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 172–178.

⁶⁶ Uo.

jelenségeit, a „kisstílú” nyugati szenzációk mégis utat törtek maguknak. A *Magyar Sajtó* például felröptette a lapoknak, hogy felkarolták a hollywoodi topless örületet. Ám míg a *Hétfői Hírek* 1964. június 29-i száma még az eredeti formájában vette át a walesi kis színest, miszerint egy fűszeres ingyen szolgálta ki az első topless öltözetben betérő vásárlóját, a helyi patikus hároméves kislányát, addig a július 5-i *Népszava* ezt már úgy közölte, hogy a szerencsés vevő egy 20 éves lány volt.⁶⁷

A politikailag fontos témáknak – a „szocialista építés” kérdéseinek – primátusa is megőrződött, mégis úgy, hogy gazdaságpolitikai kérdések, brigádiriportok mellett egyre nagyobb teret nyertek a fogyasztással kapcsolatos problémák. 1956-ban a párt egyik legfőbb legitimációs eszköze az életszínvonal-politika volt, s ennek nyomán az olvasót a média immár nemcsak termelői, hanem fogyasztói minőségében is igyekezett megszólítani. Mindez jobban is „feküdt” az újságíróknak: az ellátás kérdései hálás, könnyebben feldolgozható témákat kínáltak, s a közönség által is igényelt anyagok születtek. A gazdasági reform árnyékában ez a folyamat odáig is elment, hogy 1967-ben Földes István, a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettese a nyugatnémet fogyasztói magazinok, a *Deutsche Mark* és a *Der Test* módszereinek tanulmányozását ajánlotta kollégái figyelmébe.⁶⁸

A tömegkommunikáció instrumentális felfogásának oldódását tetőzte be az 1965-ös tájékoztatási határozat, amely – tekintettel arra, hogy a tájékoztatásban „nincs légüres tér”, azaz az információk nem tartóztathatók fel a határon – kimondta azt az elvet, hogy mindenről tájékoztatni kell. Ezt pedig háromosztatú nyilvános térben kívánta megvalósítani, amelyben a tömegkommunikációs eszközök mellett egyenrangú alternatívaként vannak jelen a szóbeli nyilvánosság terei – így a különböző gyűlések – és a párton belüli csatornák.⁶⁹ Ez egyben azt is jelentette, hogy nem mindenre a televízió, a rádió vagy a lapok adnak magyarázatot, ám

⁶⁷ FÖLDVÁRI Ferenc: Topless és vidéke. *Magyar Sajtó*, 1964/9. 284.

⁶⁸ FÖLDES István: Jó bevásárlás – jobb élet. *Magyar Sajtó*, 1967/9–10. 303–306.

⁶⁹ Az MSZMP 1965. június 8-i határozata a tájékoztatás megjavításáról. In: CSEH Gergő Bendegúz–KRAHULCSÁN Zsolt–MÜLLER Rudolf–PÓR Edit: *Zárt, bizalmas, számozott II.: irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962–1979 (dokumentumok)*. Osiris, Budapest, 2004. 343–348.

valamilyen – a párt szája íze szerint való – magyarázat megilleti az állampolgárokat. A hatvanas évek közepére már felálltak azok a szerkesztőségek is, amelyek kifejezetten arra specializálódtak, hogy a nagyobb információigénnyel rendelkező olvasóközönséget szolgálják ki. A nemzetközi politika kérdéseiről a *Magyarország*, a kultúra és tudomány eredményeiről a *Valóság* tájékoztattott, a napilapok közül a *Magyar Nemzet* volt hivatott ezt a kört megszólítani, az értő fülek pedig a Magyar Rádió késő esti híreit hallgatták.

Mindezek a változások nem hagyták érintetlenül az újságíró helyét, szerepét sem. Bár refrénszerűen visszatért a kollektív agitátor, kollektív propagandista és kollektív szervezői definíció, feltűnt egy új meghatározás, miszerint az újságíró politikus, politikai munkát végez, illetve a politika partnere. A partnerségnek ez az elgondolása természetesen nem jelentett tényleges egyenrangúságot, mégis egyfajta mellérendeltség képzetét sugallta. A pártvezetés és az újságírók közötti kapcsolatot bizalmi viszonyként irányozta elő, amelynek kulcsmomentuma a beavatás aktusa. A főszerkesztői és rovatvezetői értekezleteken és egyéb találkozások alkalmával a (vezető) újságírók bizalmas információkhoz jutottak hozzá, amellyel – a bizalom megtartása érdekében – felelősen kellett élniük. A megítélés alapjává a tényleges magatartás vált; a származást az 1962. novemberi VIII. pártkongresszus után már nyilván se tartották, a pusztá párttagság pedig – szakmai és vezetői képességek nélkül – egyre kevésbé jelentett előnyt az előrejutásban. (Igaz, ártani semmiképp sem ártott, hiszen a pártélet egyben információs forrás volt, és lehetővé tette a kapcsolatépítést.) Az újságíróknak kevesebb mint fele lépett be a pártba az 1960-as években, ám a napilapok újságírói körében 60% körüli maradt a párttagok aránya, míg a vezető munkatársaknak még 1972-ben is 74%-a volt az MSZMP tagja, még hozzá a média egészében.⁷⁰

A kádári vezetés leghatározottabban a pártvezető személye körüli kultusz gyakorlatával akart szakítani. A Rákosi-korszak megjelölésére a szándékoltan személytelen szovjet kifejezést – a „személyi kultusz időszaka” – vette át, ám a médiában ezt is egyre ritkábban használta, helyette a hatvanas évek közepétől inkább

⁷⁰ TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. I. m. 272.

csak ki nem mondott cezúrával érzékeltette az előzményeket, és az „elmúlt évtized”, az „elmúlt tizenöt év” „jó politikájáról” beszélt. Kádár nem akart a címoldalak és a képernyő főszereplőjévé válni, volt, hogy hetekig „nem került elő”. Egy-egy beszéde után az újságírók szemezgettek az elhangzottakból, idéztek egy-egy kádári fordulatot a publicisztikákban, de nem az ő idézetei „írták” a lapokat. Ebből az alapállásából nem volt mit visszavenni az 1956-ot követő évek során, mindez személyiségéből is fakadt,⁷¹ és fokozatos átmenetről Magyarországon – a forradalom, illetve leverése miatt – nem is volt szó, illetve az 1953 és 1956 közti időszakra nem volt vonatkoztatható.

A fentiekkel együtt vált oldottabbá a sajtó mindennapi gyakorlata, stílusa. A kinyilatkoztató hangnem az érvelő felé mozdult el. A pártvezetés már 1958-as sajtóhatározatával elfogadta, igényelte a kritikát és a vitát – a megfelelő játékszabályok betartásával. „Amikor szidják a minisztériumot, az nem veszélyes, ki lehet bírni” – erősítette meg ezt az irányt Kádár János 1968-ban, amikor az Írószövetség tagjaival találkozott. Ám másfajta határok is voltak: a kritika ne legyen öncélú, ne alakuljon ki olyan kép az olvasóban, hogy a negatívumok kerültek többségbe, és lehetőleg ne hagyja a kérdést függőben, mutasson rá a megoldáshoz vezető útra, vagy ismertesse a panaszok rendezését. Kádár megfogalmazásában: „...különösen az újságírók azt hiszik, a pártfunkcionáriusok, állami köztisztviselők azért vannak, hogy hibákat kövessenek el, az író, meg újságíró azért, hogy meglássa, és megírja. Köszönöm szépen az ilyen munkamegosztást.”⁷² Az eldöntetlen kérdésekben folyó viták lehetőségét az 1960-as évek második felében kezdték az újságírók is követelni. A pártvezetés ezt túlságosan nagy engedménynek tartotta volna, a vitákat továbbra is illetl keretek között tartani, a nem megfelelő felvetésekre „marxista-leninista alapon álló” választ adni.⁷³ Ámde már maga az is változást hozott, hogy

⁷¹ RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. 1956-os Intézet-L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 204–205

⁷² FEITL István: Kiegészítés vagy fegyverszünet? Kádár János 1968-ban az Írószövetségben. *Múltunk*, 2008/4. 150–197. 158., 191.

⁷³ KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest, 1998. 74.

nem marxista álláspontok is megjelenhettek. Az 1956 utáni egy évtized vitái még amolyan kvázifórumot teremtettek a hatalom által elfogadott témákban, a vita szervezői által manipuláltak. Igazi élénkülés a hetvenes évek végén érzékelhető, a viták jelentős része ekkortól jóval több spontán tényezővel és a gazdasági-társadalmi ellentmondások mélyebb feltárásának igényével folyt.⁷⁴ A sajtó bürokratikus stílusának oldódását pedig jól mutatja az a Kelen Béla által elmesélt eset, miszerint az *Esti Hírlap* előszeretettel járult hozzá a sajtó nyelvének egyszerűsítéséhez. A budapesti lapban írták le először Hruscsov nevét az „elvtárs” kitétel nélkül, ami először még „szentségtörésnek” tűnt, de hamarosan elterjedt a sajtó egészében.⁷⁵

Hatások keletről és nyugatról

Egyértelmű, hogy a sztálini modell átalakítását akadályozó sorompókat Moszkvában engedték fel, és tagadhatatlan, hogy párhuzamosság volt a kádári „liberalizáció” és a hruscsovi „olvadás” között. Ám előbbi ütemét már nem az SZKP Politikai Bizottsága diktálta, mint ahogy a desztalinizációs hevület sem volt egyformán forró minden szatellitállamban. Az 1956-ban nagyon is reformernek tűnő Gomulka például Kádárral ellentétes utat járt be, és már 1957-től fokozatosan visszavett abból, amit 1956-os híveinek jelentős része megőrizni és továbbfejleszteni szeretett volna.⁷⁶ Ehrenburg 1954-ben megjelent *Olvadás* című regénye nyomán a Sztálin halála utáni évtized bevett megnevezése az olvadás. A kulturális szférában mindezt gyakran a „liberalizáció” címkéjével látták el, amely megjelölésért sem Nyikita Hruscsov, sem Kádár János nem lelkesedett. És bár a korszak nyilvánosságában olyan dolgok jelentek meg – a moszkvai Puskin Múzeum Picasso-tárla-

⁷⁴ ZÖLDI László: *Az ÉS vitái: Az Élet és Irodalom három évtizede*. Műsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1987. 76–77. 85.

⁷⁵ Kelen Béla-interjú. Készítette Murányi Gábor 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 101. sz. 885–886.

⁷⁶ BORODZIEJ: i. m. 304–305.

tától⁷⁷ az 1959-es moszkvai amerikai kiállításon⁷⁸ át Szolzsenyicin Lukács Györgyöt is megragadó⁷⁹ *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című Gulag-regényéig⁸⁰ –, amelyek Sztálin alatt elképzelhetetlenek lettek volna, a desztalinizáció (főleg a Szovjetunióban) egyáltalán nem jelentette azt, hogy a politikai vezetés visszahúzódott volna a nyilvánosság, a média és az újságírás világából.

Sőt, a hruscsovi elképzelés éppen a megmerevedett szovjet struktúrák felélesztését tűzte ki célul, mobilizálni akart és hatalmas célokat tűzött ki: a déli és keleti „szűzföldek” termővé fordítását, a kommunizmus belátható időn belüli megtapasztalását. Hruscsov nem tudott szabadulni impulzív vezetői stílusától sem, amely ellentmondásossá tette viszonyát a művészekkel és a tudósokkal,⁸¹ a nyilvánosságban pedig az olvadás jelenségei mellett egymásba érő kampányokat eredményezett, s ez egyúttal meghatározta a sajtó működésének menetrendjét is. Ezzel az attitűddel a lapok, a folyóiratok és az elektronikus média műsorai a mindennapi élet átalakításának küldetését is magukra vállalták, és olykor mélyebbre hatoltak, mint Sztálin idején. Beleszóltak nemcsak a fiatalok normáiba, de például abba is, hogyan rendezze be

⁷⁷ Az 1956 októberében megnyitott Picasso kiállításról és a szovjet közvélemény reakciójáról lásd Eleonory GILBURD: Picasso in Thaw Culture. *Cahiers du Monde Russe*, 2006/1-2. 65–108.

⁷⁸ Az 1959 nyarán rendezett moszkvai amerikai kiállításról lásd Walter L. HIXSON: *Parting the Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War*. St Martin's Press, New York, 1997. 151–182.

⁷⁹ Lukács György a *Kritika* 1965. márciusi számában írt a szocialista realizmus dilemmáiról. Írásának középpontjában Szolzsenyicin regénye állt, amelyről azt állította, ez az egyetlen olyan prózai alkotás, amelynek „sikertől a sztálini hagyomány ideológiai védőfalait valóban áttörte”. Cikkének központi tétele szerint a szocialista irodalom legfőbb feladata „a sztálini korszak kritikai feldolgozása”, a számvetés elkészítése, mivel a kor emberének szellemét, jellemét, politikai arculatát óhatatlanul a sztálini évek formálták. Vagyis Lukács egy nagyon határozott desztalinizációprojektet vázolt fel az irodalom számára. (LUKÁCS György: A mai szocialista realizmus. *Kritika*, 1965/3. 28–38.)

⁸⁰ A *Novij Mir* folyóirat 1962. novemberi számában megjelenő regénynek a szovjet nyilvánosságra gyakorolt hatásáról lásd Miriam DOBSON: Contesting the Paradigms of De-Stalinization: Readers' Responses to One Day in the Life of Ivan Denisovich. *Slavic Review*, 2005/3. 580–600.

⁸¹ Hruscsov stílusa, az értelmiséggel szembeni magatartása taszította az úgynevezett liberális értelmiséget, desztalinizációs politikája viszont vonzotta. (Lásd William TAUBMANN: *Khrushchev: The Man and his Era*. W. W. Norton & Company Inc., New York, 2003. 303–309., 383–387., 588–596.)

a modern nő a lakását, hogyan öltözködjön – avagy vetkőzze le maradiságát.⁸² A sajtónak semmiképpen sem a nyugati liberális irányban történő elmozdulását ösztönözte Pavel Szatyukov, a *Pravda* 1956 és 1964 közötti főszerkesztője, amikor 1963 végén az MSZMP ideológiai és agitprop delegációja előtt kijelentette: a sajtónak a hírközlés szervéből a gazdasági nevelés szervévé kell válnia.⁸³

A hruscsovi olvadás vezető lapja azonban nem a *Pravda* volt, hanem az SZKP első titkárának veje, Alekszej Adzsubej által szerkesztett *Izvesztija*. A lap példányszáma kétmillióról 1964-re nyolcmillió fölé emelkedett, s ezzel megelőzte az SZKP KB lapját is! Thomas C. Wolfe a Foucault-féle mentális kormányzás (*gouvernementalité*) fogalmát ajánlja, hogy megérthessük a „hruscsovi” sajtót, amely a sztálini évtizedek után lényegében az 1920-as évek mintáihoz tért vissza. Eszerint a széles értelemben vett kormányzati politikának része a kormányzottak „felkészítése”, szellemileg és érzelmileg alkalmassá tétele a kormányzati célok megvalósítására. Mindez egy olyan sajtót feltételez, amely nem a kormányzat ellenőrzésében találja meg a szerepét, hanem magát a szélesebb kormányzat, a politikai projekt részeként értelmezi – nem negyedik hatalmi ág, hanem pedagógus, a szovjet lélek mérnöke.⁸⁴ Mindez nagyon is összhangban állt a kádári kormányzat által kínált partneri szereppel, a beavatás rítusaira épülő és a szocialista alapcélok közös vállalását megkövetelő újságírói gyakorlattal. Ugyanakkor nem jelentette a kritikáról való lemondást. A hatalom arra buzdított, hogy a mindennapok jelenségeiben fedezzük fel a „szovjet” vonásokat, az előremutatót, amely már az új, épülő társadalom jegyeit csillantja fel, és szólaljunk fel ott, ahol bármi – így a „bürokratizmus” – annak kiteljesedését akadályozza. Egyrészt tehát a sajtónak kritikai potenciálja is volt, másrészt

⁸² Susan E. REID: Cold War in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste In The Soviet Union under Khrushchev. *Slavic Review*, 2002/2. 249–250.

⁸³ Az MSZMP ideológiai, agitációs és propagandadelegációjának feljegyzése a Szovjetunióban tett tanulmányútról. (MNLOL M-KS 288. f. 41/17. ó. e.)

⁸⁴ Thomas C. WOLFE: *Governing Soviet Journalism. The Press and the Socialist Person After Stalin*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis, 2005. 12–17.

aktivista, intervencionalista szerepet is vállalt, vagyis az újságíró részt kért magának a hatalomból, legalábbis a szovjet projekt definiálásából.⁸⁵

Magyarországon nemcsak a partneri viszony, a kvázi politikusi szerep elismerése emlékeztetett a fenti értelmezésre, hanem a sajtóirányítás azon visszatérő kívánsága is, hogy az újságíró ne „klasszikus” szenzációkat akarjon megírni, hanem a szocialista építés nagyon is hétköznapi szenzációit – az új élet bizonyítékait – tárja fel az olvasó előtt. Szintén hasonlóság a korszak újságírására jellemző humanista, kisemberpárti alapállás, a „nép ügyvédje” szerep felvállalása. A *Népszava* például az olvasók által látogatható panaszírodát is fenntartott az általánosnak mondható levelezési rovat mellett.

A helyzet azonban egy nem lényegtelen ponton élesen különbözött. 1956 után a kádári vezetés épp hogy kiszorítani igyekezett az újságírókat a „szocialista projekt” definiálásából. Nemcsak a forradalom különböző irányultságú szerkesztősegeit zárta be, de nem habozott elfojtani a kommunista újságírók – nevezetesen a *Népszabadság* szerkesztői – kísérletét sem, amikor azok a maguk amúgy szocialista értékelését kívánták közzétenni.⁸⁶ Igaz, a KB lapjának a szerkesztősege egy olyan rendkívül kiélezett szituációban akart a hivatalos szovjet véleménnyel szembemenni, amikor Kádár hatalma kizárólag az SZKP vezetésének bizalmán múlt. Kádár János csak akkor kezdett igazán bízni saját újságíróiban, amikor a Szovjetunióban éppen ellentétes tendencia bontakozott ki, és a Brezsnyev által szervezett puccs ismét a hatalom elvárásaihoz igazodó, végrehajtó újságírótípus követelményét hozta vissza. Egyébként a húszas évek bolsevik sajtóhagyományai, amelyekhez Hruscsov, Adzsubej és a kor vezető szovjet újságírói visszakanyarodhattak, Magyarországon nem léteztek. Azok, akik 1945 után szovjet tapasztalatokkal felvértezve tértek haza az emigrációból, már a sztálini iskolát járták ki. A régi újságírás – fogyatkozó számú – emberei pedig az úgynevezett polgári újságírást, a plurális sajtó liberális, baloldali tradícióját képviselték, miközben a szakma művelői között továbbélt az 1945 előtti újságírás iránt egyfaj-

⁸⁵ Uo. 34–35.

⁸⁶ SIPOS Levente: i. m. 131–144.

ta nosztalgia is, főleg annak szakmaisága, újságírói színvonala iránt.⁸⁷

A szakmai vitákban gyakran felmerült az az önkritikus megállapítás, hogy a magyar lapok nem elég élénkek, számos anyag betárazva áll, akár két héttel előbb vagy utóbb is közölhető lenne. Mégsem vált Magyarországon általános szerepértelmezéssé, belső meggyőződéssé, hogy az újságírás célja nem az emberek informálása volna, hanem a nevelés, az állampolgárok „beillesztése” a szocialista projektbe. A még ekkor is 4-6 oldalas szovjet napilapokkal szemben 8-12 oldalas magyar napilapokban azért elképzelhetetlen lett volna az az arány, amely a *Pravda* 1965-ös számainak elemzéséből rajzolódott ki: a közölt hazai híreknek mindössze 15%-a volt előző napi esemény.⁸⁸ Sőt a *Népszabadságban* 1965-ben a belföldi anyag mintegy fele aktuálisnak hatott.⁸⁹

Volt ugyanakkor bizonyos fokú konkrét együttműködés is a szovjet partnerekkel – amelynek példái mind az alsóbb, mind a legfelsőbb szinteken megtalálhatók. A Moszkvai Rádió magyarországi újságírókkal közösen kereste magyar nyelvű adásainak új formáit 1956 után. Borisz Rogyionov, az adás szerkesztője így emlékezett erre vissza: „Lényegében előlről kellett kezdeni a magyar hallgatóság visszahódítását, élve azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a XX. pártkongresszus politikája és szelleme kínált. Az új hangnem, a bizalmi légkör keresésében és megtalálásában nekünk, moszkvai rádiósoknak nagy segítségünkre voltak budapesti kollégáink – a bemondók és fordítók, valamint a Moszkvában dolgozó magyar tudósítók. Kulcsár István például, a Magyar Rádió moszkvai tudósítója és kollégái, visszatérve az ország különböző vidékeiről, ahol különféle szakmájú emberekkel találkoztak, a »Magyar újságíró szemével« című rovatunkban beszámoltak magyar hallgatóinknak a látottakról, elmondták ta-

⁸⁷ TAKÁCS Róbert: A polgári sajtó, a koalíciós időszak és a személyi kultusz újságírásának reprezentációja a Kádár-korszakban. I. m. 86–88.

⁸⁸ Ellen P. MICZKIEWICZ: *Media and the Russian Public*. Praeger Publishers, New York, 1981. 53.

⁸⁹ A *Népszabadságban* az 1965. május 17–23. közötti héten – hétköznapokon – átlagban a hírek 50,5%-a volt előző napi anyag. Sajtó vizsgálat adatai.

pasztalataikat, benyomásaikat.”⁹⁰ Alábbi példánk pedig egyben azt is jelzi: Brezsnyev hatalomra kerülése sem fordította teljesen vissza – legalábbis magyar viszonylatban – a desztalinizációs folyamatot. 1965. február 18-án a magyar lapok – a szovjet féllel egyeztetve – megemlékeztek a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés 17. évfordulójáról.⁹¹ Bár a kérdést a magyar fél vetette fel, az SZKP KB-nak a magyar pártvezetés számára küldött válaszából az derül ki, hogy e téren a „faltörő kos” szerepét szánták a magyar tömegkommunikációnak: „Az SZKP KB célszerűnek tartaná, ha hasonló gyakorlat bevezetése megtárgyalásra kerülne az összes szocialista országok viszonylatában, és hálások lennénk, ha ebben a kérdésben a kezdeményezést a magyar barátaink magukra vállalnák.”⁹²

A külső hatásokkal kapcsolatos másik kérdés: vajon a Nyugattal való érintkezések bármilyen formában elősegítették-e a desztalinizálás folyamatát a tömegkommunikáció területén? Mint láttuk, abban a tekintetben mindenképpen, ahogy ez az 1965-ös tájékoztatási határozatban explicit is megfogalmazódott: a nyugati tömegkommunikáció egyszerűen a létevel – elsősorban magyar nyelvű rádióadásaival – lépéskényszerbe hozta a magyar, a szovjet és az összes kelet-európai pártvezetést.

A desztalinizációs időszak egyik fontos aspektusa volt a merev elzárkózás oldása, az érintkezési lehetőségek megjelenése és megsokasodása. Kornai János, a *Szabad Nép* rovatvezetője 1956 előtt mindössze 4 alkalommal járt külföldön, természetesen mindig hivatalos kiküldetésben. Ebből egyetlenegy útja vezetett nyugatra, nevezetesen Bécsbe, pár napra.⁹³ Ezzel szemben egy évtizeddel a forradalom után már a tömegkommunikáció terén zajló

⁹⁰ Borisz ROGYIONOV: A Moszkvai Rádió magyar adásai a hrucscsovi „olvadás” éveiben. Forrás: <http://hungarian.ruvr.ru/2007/09/18/381405.html>. (Utolsó letöltés: 2012. február 9.)

⁹¹ A *Népszabadság* évfordulós vezércikkben méltatta a szerződés megkötését, sőt a cikkek ugyanazokat a fordulatokat tartalmazták. Szintén közölték a szovjet és magyar párt- és állami vezetők egymáshoz intézett köszöntő táviratait, ám 1965-től elmaradtak az évfordulós – moszkvai és budapesti – ünnepi fogadásokról készített beszámolók. [A barátság okmánya. *Népszabadság*, 1964. február 18.; Testvéri szerződés. *Népszabadság*, 1965. február 18.]

⁹² MNLOL M-KS 288. f. 5. cs. 359. ó. e.

⁹³ KORNAI János: *A gondolat erejével*. Osiris, Budapest, 2005. 61–62.

érintkezések egy szűk szegmense is ennek a sokszorosát tette ki: a Magyar Televízió – csak az Angliával, Franciaországgal és Olaszországgal kötött államközi kulturális megállapodások keretében – 16 munkatársának egy-, illetve többhetes tanulmányútját vette tervbe. A magyar újságírók megismerkedhettek a gazdasági, külpolitikai, irodalmi-dramaturgiai, ifjúsági, oktatási, zenei és filmes eredményekkel, a műszaki újdonságokkal, sőt a díszlet- és jelmeztervezéssel is.⁹⁴

A Hruscsov által meghirdetett békés egymás mellett élés politikája – és a Szovjetunió látványos „megnyitása” – kedvezett a nyugati kapcsolatok újbóli felvételének, ugyanakkor a forradalom leverését követő nemzetközi nyomás miatt nem haladhatott a magyar a szovjet külpolitikával teljes szinkronban. A pártvezetés ambivalens módon viszonyult az asszisztálásával meginduló nyitási folyamathoz. Egyrészt tartott tőle, hogy a nyugati elméletek és kultúra behatolása erodálja az értelmiség – és a szélesebb tömegek – marxista világnézetét és szocialista elkötelezettségét, ezért a korabeli szóhasználatnál élve igyekezett meggátolni az „ideológiai fellazítást”. Másrészt azonban úgy ítélte meg, hogy van mit ellesni a nyugati műszaki és tudományos eredményekből, és az ország rákényszerül a kereskedelmi kapcsolatok bővítésére.

A tömegkommunikáció területén zajló desztalinizáció folyamatát „megtámogató” nyugati tudományos – elsősorban különböző szociológiai és pszichológiai alapú kommunikációelméleti – eredményeket a korszak legfontosabb elméleti folyóiratai, a *Valóság*, a *Magyar Sajtó*, a *Társadalmi Szemle* és a *Pártélet* cikkei alapján igyekszem bemutatni. Ezek sorát az információelmélet nyitotta, amelyet az amerikai Norbert Wiener és Claude Shannon dolgozott ki az 1940-es évek végén. Míg ők a híradástechnika felől közelítettek a kérdéshez, a szovjet Andrej Kolgomorov a valószínűségszámítás talajáról karolta fel az elméletet már 1956 előtt. A kibernetika egy olyan metaelmélet ígéretét hordozta, amely számos tudomány közös platformjaként szolgálhat. Bár ezt az ígéretet nem váltotta be, a tömegkommunikációról szóló elképzelések változásait érdemes a kibernetikai modell ismeretében átgondolni. Maga a kiberneti-

⁹⁴ MNLOL XXVI-A-9 6. d.

kai modell a következő elemeket foglalja rendszerbe: a kibocsátó, az információforrás, az adókészülék, a csatorna (avagy a hírtovábbító közeg, a médium), a vevőkészülék és a fogadó, meg persze a zaj, amely behatárolja az üzenet dekódolhatóságát, valamint a – témánk szempontjából legfontosabb – visszacsatolás. Brzezinski a sztálini tömegkommunikációs modell egyik legnagyobb defektusának a vezetők és vezetettek közti hatalmas vákuum létrejöttét tekintette, amely akadályozza a hatékony irányítást. A vákuum a visszacsatolás lehetőségeinek megteremtésével és feltételeinek javításával csökkenthető. A sztálini modell nem számolt a sajtóval mint a visszacsatolás eszközével, hiszen abban részben még az „olvasói levelek” is a felülről lefelé irányuló információáramlás részei voltak.⁹⁵ A létező visszacsatolást szolgáló csatornákon – például a pártszervezetek jelentéseiben, a KSH- és a vállalati statisztikák adatsoraiban – pedig hatalmas volt a zaj. Az árrendszer reformjai, illetve a piaci elemek visszaemelése a gazdasági tervezésbe szintén a zaj csökkentését is célozták. 1956 után a korlátozott vita és kritika bátorításával a tömegkommunikációban megjelenhetett a kétirányú információáramlás, még ha nem is egyenlő intenzitással folyt mindkét irányban. E folyamat eredményeképpen nem tekinthető teljesen alaptalannak Kádár János 1971. novemberi kijelentése: „Ha nincs szinkron, baj van, és elő kell segíteni, hogy ez a szinkron létrejöjjön. Tehát ha a tömegek nem eleget foglalkoznak azzal, amivel a vezetés, akkor ezen segíteni kell: propagálni a vezetés által napirendre tűzött témákat. Ha viszont a vezetés nem törődik eleget azzal, ami a tömegeket foglalkoztatja, akkor a vezetést kell segíteni és arra szorítani, hogy megbirkózzék ezekkel a kérdésekkel.”⁹⁶

A visszacsatoláshoz kötődő másik fogalom a közvélemény volt. A pártdokumentumok nyelvezete ugyan használta a kifejezést, de

⁹⁵ Az olvasói levelek műfajának felhasználásáról lásd Vörös Boldizsár „Leninről nevezzük el a nagykörút egyik szakaszát”. A politikai propaganda működése a budapesti Lenin körút elnevezésénél. In: CZOCH Gábor–HORVÁTH Gergely Krisztián–POZSGAI Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2008. 561–579.

⁹⁶ Kádár János felszólalása az országos újságíró-aktívaértekezleten. *Magyar Sajtó*, 1971/12. 390.

valójában csupán „közönség” értelemben. A módszertanilag meg-alapozott, tudományos igényű közvélemény-kutatást – amelyet az MTI alá tartozó Magyar Közvélemény-kutató Intézet végzett a ko-alíciós időszakban – az MDP vezetése 1949-ben, szakmai gyenge-ségre hivatkozva, megszüntette.⁹⁷ Ugyanakkor nyilvánvalóan fe-leslegessé vált a közvélemény megismerése, hiszen a cél az egység kikényszerítése lett, illetve nem beszélhetünk közvéleményről, amennyiben a pártvezetés a társadalom olyan egységét látta, amelyben a vélemények nem különbözhetnek. A közvélemény-ku-tatás újraindítása 1963-ban a Magyar Rádió és Televízió egyik – a műsorkészítést és -értékelést segítő – osztálya keretében tehát azt is jelezte, hogy ez az egységképzet már nem mindent átható jellegű. A közvélemény-kutatás annyiban is kapcsolódik a nyu-gati transzferekhez, hogy művelőinek a szakirodalmát – másfél évtized kihagyás után – némi jugoszláv és lengyel közvetítéssel elsősorban angolszász és francia munkákból kellett megismerni Magyarországon. 1966-ban megtörtént az első politikai ismeret-szint-felmérés is: természetesen nem attitűdöket, hanem ténybeli ismereteket vizsgáltak. Az eredmény nem volt éppen hízelgő, hi-szen a válaszadók csak minden harmadik kérdésre jelölték meg a helyes feleletet. A Közvélemény-kutató Osztály ugyanakkor már 1965-ben jelezte a politikai közvélemény-kutatás korlátait: „Ha eleget akarunk tenni a közvélemény-kutatás fő funkciójának, a rendszeres, gyors és gyakori tájékoztatásnak a lakosság aktuá-lis kérdésekkel kapcsolatos véleményéről, az csak abban az eset-ben lehetséges, ha lenne egy olyan szerv, amely ebből a célból nagyobb apparátust tartana érdemesnek finanszírozni, s amely el van szánva arra, hogy intézkedéseiben a közvéleményt figye-lembe veszi.”⁹⁸ Úgy tűnik, az elszánásra 1968-ig kellett várni, ami-kor is a Politikai Bizottság úgy döntött, hogy a közvélemény-ku-tatásnak önálló intézményi kerete lesz. Az 1969-ben megalakult Tömegkommunikációs Kutatóközpont ügyét ugyanakkor a „poli-tikai információ rendszerének továbbfejlesztése” címszó alatt, a pártszervezetek által összeállított hangulatjelentésekkel és a párt

⁹⁷ Z. KARVALICS László–ANDREIDES Gábor: *A Magyar Távirati Iroda története*. Napvilág Kiadó–MTI, Budapest, 2006. 95–101.

⁹⁸ MNLOL XXVI-A-9 4. d.

vezető testületeinek készülő jelentésekkel kezelték egy rendszerben, a közvélemény-kutatások eredményeire pedig belső anyagként tekintettek.⁹⁹

A hatvanas évek közepén egymás után jelentek meg ismertetések, recenziók elsősorban az amerikai szociológiai és pszichológiai kutatások eredményeiről, illetve az azokra alapozott hatás- és befogadáselméletekről, így Lazarsfeld, Sheriff, Osgood, Hovland és mások kísérleteiről, Maletzke és Schramm írásairól.¹⁰⁰ Ezek arra mutattak rá, hogy a média hatása korántsem olyan direkt, mint azt a sztálini modell kiépítői hitték. Pontosabban írták le azt a két- vagy többlépcsős hatásmechanizmust, amelyben igen jelentős szerepe van a közvetítőknak, az úgynevezett véleményvezéreknek. Az üzenet fogadása is eltérő; számos tényezőtől függ, az egyéni sajátosságoktól (a befogadó műveltsége, eredeti véleménye, motiváltsága) kezdve, a közlés jellegén, körülményein át egészen az alkalmazott kommunikációs stratégiáig. Természetesen már csak Lazarsfeld munkásságának ismeretében sem hihetjük, hogy a pártvezetésre ezek a tudományos felfedezések közvetlenül hatottak volna, de a hatvanas évek közepére megjelentek a sajtóírányítás környékén is azok a szakemberek (Szecskő Tamás, Pálos Tamás, Békés Ferenc), akik már többé-kevésbé otthonosan mozogtak a nyugati szakirodalomban, és képesek voltak lefordítani annak tanulságait a tömegkommunikációs gyakorlat nyelvére. Például azt, hogy a direkt propagandánál sokszor célravezetőbbek az indirekt módszerek. A hagyományos propagandafelfogást hordozó pártvezetéssel és sajtóirányítással ugyanakkor újra és újra meg kellett vívni a harcot a legapróbb kérdésekben is: például abban, hogy hatásosabb, ha Kádár János beszédét az eredetiből

⁹⁹ MNLOL M-KS 288. f. 5. cs. 476. ő. e.

¹⁰⁰ GARAI László: A sajtóhatás pszichológiai vizsgálatáról. *Magyar Sajtó*, 1966/4. 99–100.; GÁBOR Pál: Milyen nagy hatalom? *Magyar Sajtó*, 1966/6. 186–187.; PÉCSI Ferenc: Az olvasó kegyeinek keresése. *Magyar Sajtó*, 1966/8. 225–227.; SZÁNTÓ Miklós: Gondolatok a hatás-elemzésről. *Magyar Sajtó*, 1966/8. 228–230.; TÖRÖK Iván: A közlés és meggyőzés tudománya. *Magyar Sajtó*, 1966/8. 230–232.; SÁNDOR György: A személyiség varázsa. *Magyar Sajtó*, 1968/6. 170–172.; KEMÉNY István: Az emberek, a társadalom és a tömegkommunikáció. *Valóság*, 1966/2. 111.; HALÁSZ László: Kommunikációs elméletek. *Valóság*, 1967/7. 111–112.

készített bejátszásokkal mutatják be a rádióban, mint ha egy bemondó érzelemmentes hangon beolvassa azt.¹⁰¹

A fenti felismerések 1965-ben összetalálkoztak az újságírók nyomásával, amely a nagyobb hatásosság és hitelesség jegyében erősödött fel. Az 1965-ös MÚOSZ-közyűlés egyik szenzációja az volt, hogy a szavazáson kibukott a párt egyik jelöltje, a Tájékoztatási Hivatal vezetője, Naményi Ernő. Ilyen csúfság természetesen nem eshetett volna meg 1953 előtt. Ám a közgyűlés – Gombó Pál és Komor Imre sürgetésére – arról is határozott, hogy készítsék elő a magyarországi sajtótudományi kutatásokat.¹⁰² Mindez azt jelezte, hogy határozottabban artikulálódott az az újságírói igény is, hogy a politikai akarat célba juttatásában kapjon nagyobb szerepet a szakmaiság, és az újságíró többet tudhasson saját közönségéről, mint ami az olvasói levelekből kirajzolódik. Avagy kevésbé tudományos stílusban, a *Szabad Föld* főszerkesztőjének feljegyzése alapján: „Úgy véljük, nem elegendő, ha a párt utasításait, vagy a felsőbb direktívákat végrehajtva kipipáljuk a feladatokat, korrekt cikkeket és riportokat írunk. A fő kérdés: hogyan hatunk az olvasóra, írásunk nyomán emelkedik-e a búza hozama, jobban becsülik-e a társadalmi tulajdont, több szántást végeznek-e a műszakban... A sajtó sokkal közvetettebben, áttételesebben hat, mint hosszú ideig gondoltuk. Ha ez nem így volna, Magyarországon kat. holdanként legalább 18 mázsa búzának, 300 mázsa cukorrépának kellene teremnie, a tehenenkénti tejhozamoknak pedig legalább 4000 liternek kellene lenniük.”¹⁰³

A magyarországi desztalinizáció értékelése

Polly Jones szerint a hruscsovi desztalinizációs folyamat céljai a következők: feltárni a gazdasági és politikai rendszer helyi problémáit és előmozdítani kijavításukat; újra becsatornázni a tömegek

¹⁰¹ MNLOL M-KS 288. f. 22/1967. cs. 13. ó. e.

¹⁰² A Magyar Újságírók Országos Szövetsége V. Küldöttközgyűlése. *Magyar Sajtó*, 1965/7–8. 193–223., 208. és 212–213.

¹⁰³ Szentkirályi János feljegyzése a Szabad Föld munkájáról (1967. május 30.). MNLOL M-KS 288. f. 22/1967. cs.

energiáit; hangsúlyozni a vezetés elkötelezettségét a problémák kiigazításában.¹⁰⁴ Mindezek a magyar pártvezetés motivációit is jellemezték. A magyar esetben nem hagyható figyelmen kívül Kádár személyes idegenkedése sem a sztálini hatalomgyakorlási módtól – de nem az egypárti kormányzástól, az ügyek „kézben tartásától” –, illetve az 1956 utáni legitimációs vákuum. Ez utóbbit elsősorban az életszínvonal-politikával és azzal igyekezett – nem sikertelenül – megszüntetni, hogy saját uralmát szembeállította a sztálinista-rákosiista gyakorlattal.

Kádár János a Politikai Bizottság 1959. február 24-i ülésén úgy fogalmazott: ha nem abszurd, olvashatatlan lapokat adnak az emberek kezébe, úgyis elolvassák.¹⁰⁵ Az „abszurd, olvashatatlan lap” kitétel nyilvánvalóan a Rákosi-korszak újságírására vonatkozott, és arról árulkodik, hogy a magyarországi desztalinizáció sem tűzött ki nagyobb célokat, mint a korábbi hibák kijavítását: működésképtelenből működőképeset csinálni ugyanazon alapelvek és struktúra felhasználásával. Persze ez önmagában is óriási feladat és komoly változás. 1956 után a tömegkommunikáció irányítását végző hardvert nem dobták ki, még az egyes eszközöket sem cserélték le, bár néha beépítettek egy-egy újabb alkatrészt, miközben a szoftvert igyekeztek rendszeresen frissíteni. Ezáltal a média ugyanúgy a párt politikáját képviselte, immár többszólamúan, más stílusban, változatosabb módszerekkel – miközben maga a párt politikája is változott. A tömegkommunikációra úgy is számítottak, mint a visszacsatolás egy csatornájára, amelynek feladatai közé tartozik bizonyos problémák megnevezése, tudatosítása is. A közönségre pedig ténylegesen ahhoz hasonlóan tekintettek, amilyen volt: eltérő információs igényekkel, politikai érdeklődéssel, ismereti szinttel rendelkező tagolt sokaságra. A pártnak a sajtóra vonatkozó 1958-as és 1959-es határozatait 1965-ben egy tájékoztatási határozat követte. A nyilvánosság desztalinizációjában ez utóbbit jelölhetjük meg a végpontnak, amellyel a sztálinista modell korrekcióját befejezettnek tekinthetjük. Mindez azonban nem jelentette a reformgondolkodás végét. A hatvanas évek második

¹⁰⁴ Polly JONES: i. m. 5.

¹⁰⁵ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1959. február 24-i üléséről. MNLOL M-KS 288. f. 5. cs. 119. ó. e.

felétől – immár a gazdasági reform jegyében – a társadalom monolit érdekszerkezetének tétele is meghaladottá vált, és legitim módon lehetett osztály-, csoport- (vállalati), illetve egyéni érdekekről beszélni. Az új gazdasági mechanizmus egy pillanatra felvetette a politikai rendszer – és a vele továbbra is szorosan összefüggő nyilvánosság – új viszonyokhoz igazításának dilemmáját is.